

13. *Путятина Г. Н.* Детско-юношеские спортивные школы в системе гармонического развития личности // Педагогика, психология та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: Зб. наук. пр. / За ред. С. С. Єрмакова.— Харків; Донецьк: ХДАДМ (ХХІІІ), 2005.— № 10.— С. 233–235.
14. *Сеченов И. М.* Избранные произведения / Под редакцией со вступительной статьей кандидата философских наук В. М. Каганова.— М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1953.— 333 с.
15. *Теплов Б. М.* Избранные труды: в 2 т.— М.: Педагогика, 1985.— Т. 2.— 360 с.
16. *Томилов В. Н.* Агрессивность в спорте: социально-биологический аспект // Теория и практика физ. культуры.— 1990.— № 10.— С. 39–42.
17. *Хорошуха М. Ф.* Про інформативність психофізіологічних показників у проведенні комплексного відбору юних спортсменів, які спеціалізуються в циклічних видах спорту // Теорія і методика фізичного виховання і спорту.— 2005.— № 1.— С. 59–64.
18. *Шумакова Н. Ю.* Взаимосвязь физических упражнений с агрессивным поведением подростков // Теория и практика физ. культуры.— 2002.— № 9.— С. 53.

Ключевые слова: агрессивность, показатели психофизиологических функций, спортсмены, школьники, подростковый возраст.

Key words: aggressiveness, the indicators of the psycho-physiological functions, sportsmen, schoolchildren, teenage.

УДК 316.34

В. М. Шиян

МЕТОДИ РЕСТИТУЦІЙНОГО ПРАВОСУДДЯ У ПРАКТИЦІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНОЛІТНИМИ ПРАВОПОРУШНИКАМИ

В статье рассмотрены особенности социальной работы с малолетними правонарушителями, а также их социально-педагогической реабилитации.

The article reviews specifics of social work with juvenile offenders and their social and pedagogical rehabilitation.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. злочинність стала однією з найгостріших проблем внутрішнього розвитку в усіх країнах світу незалежно від

їх економічного і політичного статусу. Її зростання зафіксовано не тільки там, де економіка опинилася у глибокій кризі, але й у достатньо благополучних державах Західної Європи та Америки.

За останні роки кримінологами виявлено низку тенденцій у розвитку злочинності, що свідчать про її суттєве якісне переродження. По-перше, збільшилася кількість заздалегідь підготовлених злочинів, що характеризуються особливою зухвалістю, витонченістю, жорстокістю. По-друге, збільшилася кількість злочинів, скоєних представниками так званих груп ризику: алкоголіками, наркоманами тощо. По-третє, зросла кількість злочинів, позбавлених мотиву, що зовні виглядають безглуздими. По-четверте, значно змінилася соціально-психологічна характеристика осіб, які скоюють злочин. Крім того, викликають тривогу значні зміни у віковому складі злочинних елементів. Із року в рік в Україні зростає кількість злочинів, скоєних неповнолітніми, що переростає у значну суспільну проблему.

За статистичними даними, кожен четвертий злочин в Україні зчинений неповнолітнім. Щоденно підлітками скоюється 104 злочини, зокрема одне вбивство або тяжке тілесне ушкодження, 8 грабежів, 2 розбійних напади, 26 крадіжок. За даними Державного департаменту України з питань виконання покарань, криміногенний та соціально-демографічний склад неповнолітніх засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, є досить складним. Понад половину з них засуджені за розкрадання та крадіжки, кожен четвертий — за розбій чи пограбування, практично кожен десятий — за нанесення тяжких тілесних ушкоджень або вбивство. При цьому 13% засуджених віком 14–16 років; 28% — 16–17 років та 39% — 17–18 років.

Майже кожного третього неповнолітнього, який перебуває у виховних колоніях, засуджено на термін від одного до трьох років позбавлення волі, половину — від 3 до 5 років і майже 18% — понад 5 років.

Разом з тим, заклади соціальної ізоляції неповнолітніх не виконують своїх основних функцій — виховання і перевиховання неповнолітніх правопорушників. І тому у певній категорії справ можливим було б завершення їх шляхом примирення між неповнолітнім правопорушником та потерпілим. Але це питання фактично не вирішується, оскільки відсутні відповідні механізми, немає належної правової бази, кваліфікованих у цьому напрямі працівників, досвіду примирення, заважають також стереотипи представників кримінального судочинства. Узагалі це питання вивчається

ювенальною юстицією. Отже, йдеться про заходи, спрямовані на відновлення попереднього (нормального) стану жертви, суспільного порядку та суспільних відносин, порушених унаслідок скоєння злочину, інакше кажучи, відновне правосуддя, яке передбачає безпосереднє подолання (компенсацію) конкретних наслідків правопорушення самим правопорушником. Найчастіше відновне правосуддя застосовується стосовно підлітків і молодих людей, які здійснили делінквентні вчинки та злочини різного ступеня тяжкості [3].

Відновне (реституційне) правосуддя сьогодні є світовим рухом за переорієнтацію кримінального правосуддя з покарання злочинця на подолання ним конкретних наслідків своїх протиправних дій і на попередження скоєння ним нових злочинів. Джерела відновного правосуддя як концепції підходить до природних, суспільних засобів вирішення конфліктів, спрямованих на примирення сторін і передбачаючих відновні процедури. Сенс відновного (реституційного) правосуддя полягає в тому, щоб змінити наявну систему відносин між постраждалим і злочинцем, дати їм можливість самостійно вирішити конфлікт. Увага приділяється не покаранню, а примиренню сторін та відшкодуванню збитку. Центральним елементом реституційної технології є посередництво [*mediation*] — як спеціально організована процедура налагоджена на примирення. Це актуальне питання для України, оскільки стан підліткової злочинності в Україні викликає глибоку занепокоєність та зумовлює потребу у пошуку нових засобів її попередження, вжиття додаткових заходів з боку державних органів і громадськості, які б сприяли поступовому скороченню злочинних проявів у середовищі неповнолітніх. Упродовж останніх років ідея відновного правосуддя завойовує дедалі більшу увагу представників громадськості України. Наразі є ціла низка громадських організацій, які прямо чи опосередковано впроваджують ідеї відновного правосуддя у своїй діяльності. Усе більше вивчаються й упроваджуються методи реституційного правосуддя у соціальній роботі з делінквентною молоддю.

Соціальна робота з молодими правопорушниками — це насамперед процес їхньої соціально-педагогічної реабілітації. Специфічними особливостями такого процесу є максимальне сприяння ресоціалізації особистості дитини, а також спрямованість на повернення підлітку тієї природної сутності, створення відносин, які сприятимуть подоланню відчуженості індивіда від родини й школи, а також надання медико-соціальної й психолого-педагогічної допомоги та підтримки, захисту прав молоді особи [2].

За останні роки широким колом науковців вивчається питання щодо можливості та доцільності впровадження в Україні методів реституційного правосуддя та використання їх на практиці. Методи реституційного правосуддя неповолітніх містить виховно-профілактичну діяльність, що здійснюється загальноосвітніми навчальними закладами, соціально-педагогічними центрами, психологічними консультаціями, службами довіри, центрами педагогічної реабілітації тощо.

Віднове правосуддя наразі є світовим рухом за переорієнтацію кримінального правосуддя з покарання злочинця на подолання ним конкретних наслідків своїх протиправних дій та на попередження скоєння ним нових злочинів. Правосуддя базоване на ідеях примирення конфлікуючих сторін, припинення самого конфлікту (виключаючи засудження та покарання винуватців конфлікту) шляхом взаємного вибачення, каяття у вчиненому, усвідомлення моральної та юридичної відповідальності за скоєний злочин та зобов'язання відшкодувати нанесені жертві фізичну, моральну та матеріальну шкоди. Що стосується інституту ювенальної юстиції, то він створювався на принципах підвищеного юридичного захисту молодшої людини, максимальної індивідуалізації судового процесу в ювенальному суді, широкого використання у процесі неюридичних спеціальних знань із залученням до суду відповідних фахівців. У механізмі відновлення також можна знайти дію вказаних принципів. Намагання захистити молодь (особливо молодшого віку) від кримінального покарання є стійкою специфічною рисою ювенальної юстиції.

Одним із таких підходів, що вже здобув широке міжнародне визнання та практичне застосування, є посередництво. Сприйняття посередництва як нової сфери професійної діяльності ставить низку питань, зокрема щодо його особливостей, а також професійної підготовки фахівців до здійснення цього нетрадиційного підходу до вирішення конфліктних ситуацій. Розгляд посередництва, хоча й представлений великою кількістю публікацій, переважна частина яких є іншомовною, не забезпечує достатнього рівня поінформованості в українському суспільстві стосовно цього альтернативного способу вирішення суперечки. Водночас є перші приклади того, що у вищих закладах освіти України вже започатковано процес упровадження нових навчальних програм для підготовки посередників з числа майбутніх соціальних працівників, економістів, правників, а також представників інших професій.

Посередництво (медіація) являє собою спеціально організоване спілкування двох конфлікуючих сторін за участі соціального

працівника. У зарубіжних джерелах з психології для позначення нейтральної сторони використовують терміни «медіація» (посередництво), «медіатор» (посередник) [4].

Механізм посередництва полягає в тому, що наявність третього, нейтрального учасника дає змогу перенести на нього частину емоційного навантаження конфлікту. Посередник виконує низку найважливіших функцій непрямого керування конфліктом, оскільки він у чомусь замінює його безпосередніх учасників. Процедура медіації в загальному вигляді полягає в тому, що посередник сприяє тому, щоб опоненти-супротивники захотіли вступити в діалог з метою вирішення конфлікту. Потім він допомагає опонентам вислухати позиції одне одного в розгорнутій формі, поступово дійти взаємної довіри та намітити деякі нові предметно-змістовні й індивідуально-комунікативні аспекти проблеми та відносини конфліктуючих сторін. На закінчення конфлікт переходить у фазу прямого діалогу опонентів-партнерів, що дає змогу знайти конструктивні рішення й прийнятні компроміси й розробити їх до рівня програми взаємних дій, що задовольняють обидві сторони конфлікту.

Посередник жодною мірою не є суддею чи арбітром у конфліктній взаємодії, що розгортається. Його завданням є не аналіз змісту конфлікту або відносин між учасниками, не їх оцінка, а організація взаємодії між конфліктуючими сторонами на основі психологічних закономірностей, механізмів і правил.

Вирішення конфліктів за допомогою методики посередництва містить п'ять основних етапів і відповідно п'ять основних форм вмінь і навичок, що вимагаються від ведучого процес посередництва — це організація опосередкування конфлікту, мотивація й установлення відносин опонентів, монологічне опосередкування конфлікту, діалогічне опосередкування конфлікту й підбиття підсумків конфлікту.

Організація опосередкування конфлікту полягає у проектуванні та конструюванні форми сеансів опосередкування конфлікту й підготовці учасників конфлікту до майбутньої взаємодії. Оскільки можливості методики посередництва в нашій культурі мало кому відомі, найчастіше саме посередник виступає ініціатором вирішення конфлікту. Він окремо зустрічається з обома сторонами, пояснює їм, у чому полягають мета й процедура посередництва, переконує, що завдяки посередництву вони можуть гідно вийти з конфліктної ситуації, і заручається їхньою згодою на участь у процесі медіації [1].

Звичайно, якщо посередникові вже вдалося досягти деякої популярності як ефективному помічникові у вирішенні конфліктів,

то бажаючі можуть знайти його зі своєї ініціативи, але й у цьому разі медіатор особисто зустрічається з кожною стороною й розкриває всі основні особливості майбутньої взаємодії опонентів. Іноді можна залучити до участі в посередництві ще двох–трьох чоловік, які, як правило, виявляються спостерігачами.

Мотивація й установа відносин учасників вирішення конфлікту — другий етап посередництва і початок медіаторного процесу. Користуючись методом валідності, медіатор усіляко підкреслює серйозність і значущість виниклої ситуації, виражає свою повагу до сторін конфлікту, намагається переконати в можливості успіху. Конфліктуючі повинні відчувати, що мають справу з урівноваженою, спокійною, твердою людиною, серйозним і впевненим у собі фахівцем.

Монологічне опосередкування конфлікту — третій етап посередництва. Він полягає в почерговому висловленні сторін конфлікту задля вираження своїх позицій, поглядів, почуттів, відносин. Головний метод ведучого на цьому етапі — пасивне й активне слухання, що допомагає сторонам конфлікту глибше й повніше розгорнути всі аспекти й сторони суб'єктивних картин конфлікту і, може, вперше відчувати й переконатись, що їх слухають, що їх розуміють, що вони дають вихід переживанням, що переповняли їх до цього. Психологічна форма даного етапу діалогізації конфлікту — обмін конфліктуючих сторін монологіями, завдання посередника — спонукати сторони й допомагати їм розуміти й оцінювати позицію іншої людини в конфлікті, а також показувати, які почуття він переживає, коли перебуває у цій позиції. Діалогічне опосередкування конфлікту — четвертий етап медіації — полягає в тому, що після того, як між сторонами конфлікту встановлені ефективні засоби спілкування, зроблена корекція їхніх взаємин і розгорнуті суб'єктивні картини конфліктної події, посередник-медіатор поступово переводить спілкування та взаємодію між ними у форму прямого, безпосереднього діалогу.

Підбиття підсумків конфлікту — п'ятий, завершальний етап діалогічного посередництва в конфліктній ситуації. Для переходу до цього етапу конфлікту медіатор-посередник пропонує учасникам діалогу здійснити короткий огляд конфліктної ситуації: основних моментів, колізій розвитку і трансформації цих моментів, головних напрямів її позитивного й конструктивного уможливлення. Кожна сторона повинна висловити своє розуміння ситуації коротко, але цілісно, оскільки такий переказ становить важливий засіб взаємної валідації нового бачення й розуміння суті, механізмів

і перспектив виходу з конфлікту. Якщо під час такого повторення й узагальнення не виникло заперечень в жодного з учасників діалогу, то, отже, вдалося дійти єдиного усвідомлення конфлікту, а також, зрештою, його успішного вирішення [5].

Одна з найважливіших сторін механізму вирішення конфлікту — це зміна мотивації учасників у процесі його вирішення, і при успішному вирішенні конфлікту первісна мотивація, як правило, повністю знімається. Іноді у процесі вирішення конфлікту з'ясовуються якісь обставини («спливає» раніше невідома інформація або змінюються контексти всієї ситуації), які докорінно змінюють мотивацію однієї або обох сторін. У цьому разі одна сторона може вирішити, що розраховувати на компроміс безглуздо і потрібно поступитись у суперечці, або, навпроти, раптом розуміє, що її шанси на виграш досить високі й, щоб їх використати, краще передати розгляд конфлікту в інші інстанції. Такий результат вирішення конфлікту посередникові варто вважати позитивним, оскільки завдяки психологічному впливу було досягнуто певне просування в розвитку ситуації.

Сімейні групові наради — метод реституційного правосуддя, що передбачає групове обговорення наслідків правопорушення та пошук шляхів виправлення ситуації, яка склалася через правопорушення, до якого залучається широке коло родичів правопорушника, представників його безпосереднього оточення, а також усі ті, хто постраждав від правопорушення [6]. Сімейні групові наради проводяться не для примирення сторін чи пом'якшення покарання правопорушника (хоча такі результати наради теж можливі).

Метою сімейної групової наради є відновлення первісного правового становища, пошук оптимальних шляхів для подолання наслідків правопорушення (матеріальних, психологічних, моральних) щодо всіх тих, хто від нього постраждав, а також попередження повторних правопорушень.

Сімейна групова нарада охоплює і правопорушника, і постраждалого від правопорушення, і все коло осіб, на яких цей вчинок вплинув. Під час нарад беруть участь принаймні дві підсистеми суспільства — соціальні мережі правопорушника і постраждалого. Можливі учасники наради:

- правопорушник і члени його розширеної сім'ї (батьки, брати, сестри, інші родичі, зокрема ті, хто проживає окремо від сім'ї правопорушника);
- особи з безпосереднього оточення правопорушника, ті, хто певним чином пов'язані з ним (друзі, сусіди, вчителі, керівники, колеги тощо);

- постраждалий від злочину і члени його розширеної сім'ї;
- особи з безпосереднього оточення постраждалого;
- представники громади, в якій стався інцидент (школи, мікрорайону тощо).

Сімейні групові наради проводяться за умови того, що:

- вчинено правопорушення або здійснено вчинок, що має правові наслідки;
- є потреба у відновленні правого положення та подоланні негативних наслідків учиненого;
- правопорушник беззаперечно бере на себе відповідальність за скоєне;
- між сторонами не було попередніх перемовин і домовленостей;
- усі учасники добровільно погодились на участь у нараді;
- процес наради є відкритим і прозорим.

За таких умов сімейні групові наради створюють можливість:

- для потерпілого та його оточення:
- висловити свої почуття та думки;
- отримати визнання своїх претензій, стосовно несправедливого і незаслуженого винуватця до себе;
- бачити і чути реакцію правопорушника, отримати його відповіді на запитання;
- домогтися вибачення;
- переконатись у тому, що подібне більше не повториться;
- для винуватця та його оточення:
- принести вибачення й отримати визнання свого покаяння;
- виправити наслідки заподіяного;
- поновити попереднє правове становище;
- для суспільства (суспільного осередку, де сталося правопорушення):
- подолати проблеми, викликані правопорушенням;
- відновити позитивні стосунки між своїми членами;
- відновити справедливість [6].

Сімейна групова нарада проводиться нейтральним координатором і передбачає ґрунтовну підготовку. Координатором (фасилітатором) наради може виступати представник правоохоронних органів, соціальних служб, навчального закладу, громадських організацій. Процедура сімейної групової наради складається з чотирьох етапів. На першому етапі координатор наради представляє учасників і описує правопорушення, яке стало приводом до наради. На другому етапі учасники виражають свої думки і почуття з приводу правопорушення та його наслідків. На третьому етапі учасники

обговорюють та ухвалюють можливі дії, спрямовані на подолання наслідків правопорушення та поновлення правового становища. На четвертому етапі може відбутися формальне і неформальне примирення сторін (зокрема й через спільне чаювання).

Результатом наради є план дій сторін, що передбачає найкращий спосіб вирішення справи. Він містить три основні компоненти:

- встановлення факту визнання правопорушником того, що він учинив правопорушення;
- інформацію, якою поділилися учасники наради стосовно характеру і причин вчинення та наслідків правопорушення;
- рішення про заходи, що мають бути вжиті, чи рекомендації щодо подальшої поведінки правопорушника, які потрібні для усунення шкоди та попередження подальших правопорушень.

Укладена угода друкується координатором, підписується всіма учасниками наради.

Якщо нарада проводилася з приводу злочину, то угода, як правило, додається до кримінальної справи і може бути врахована при винесенні вироку, а інколи навіть призвести до припинення кримінального переслідування. Виконання укладеної угоди може тривати протягом року після проведеної наради. Формальний контроль за її виконанням у разі, коли це є умовою звільнення від кримінальної відповідальності, може здійснювати працівник органу виконання покарання або особа, на яку покладено обов'язок щодо нагляду за правопорушником. Неформальний контроль може здійснювати самі постраждалі та представники громади.

При роботі з неповнолітніми, засудженими до альтернативних покарань, сімейні групові наради можуть проводитись і з приводу порушення неповнолітніми умов звільнення від покарання, а також виробничої чи навчальної дисципліни. У таких випадках в ролі «потерпілого» виступають представники установи виконання покарання, навчального закладу, підприємства, громадських організацій. Отже, проведення соціальним працівником сімейних групових нарад, за умов ґрунтовної підготовки та дотримання технології, дають йому можливість надати дійову допомогу постраждалим від правопорушення, вчинити ефективний соціально-педагогічний вплив на правопорушника, активізувати соціально-педагогічні ресурси його соціального оточення, створити умови для ресоціалізації та виправлення дитини, яка скоїла правопорушення, без її ізоляції і таврування [1].

Взірцем досвіду, набутого за актуальною проблемою соціуму, є приклад російських соціальних працівників, які займаються

вирішенням проблем молоді, яка порушила закон. Соціальний працівник працює в тісному зв'язку з комісією у справах неповнолітніх. Інколи у членів комісії та соціальних працівників виникають протиріччя при розгляді прав їх підзахисних. На думку соціальних працівників, комісії у справах неповнолітніх повинні на першому етапі розгляду неправомірного випадку прослухати довідку з родини неповнолітнього порушника від соціального працівника. Для підготовки наради в комісії у справах неповнолітніх, соціальний працівник та секретар насамперед можуть оглянути матеріали і відібрати ті з них, які потребують візиту соціального працівника в родину неповнолітнього — з тим, щоб вивчити середовище, в якому перебуває і живе підліток. Остаточною дією соціального працівника в цій роботі є написання звіту з проведеної роботи в родині правопорушника. Цей звіт може допомогти у вирішенні розгляду комісією справи неповнолітнього [4].

Отже, можна стверджувати, що запровадження системи ювенальної юстиції в Україні є важливим етапом, оскільки її метою і завданням є забезпечення прав неповнолітнього та його захист від кримінального переслідування у кримінальному процесі, керуючись принципом верховенства права, застосовуючи реституційний підхід та відновне правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борьба с групповыми правонарушениями несовершеннолетних / Под ред. И. П. Лановенко.— К.: Наук. думка, 2003.
2. Денісова Т. А. Відновне правосуддя стосовно неповнолітніх: яким воно має бути? // Юридичний журнал.— 2005.— № 12.
3. Землянська В. Запровадження відновлюючих підходів: зміна поглядів на кримінальне судочинство // Право України.— 2003.— № 10.
4. Зер Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание.— М., 2006.— 454 с.
5. И. Айртсен. Деятельность в области восстановительного правосудия в Европе // Вестник восстановительной юстиции.— М., 2006.— Вып. 3.
6. Сімейні групові наради як метод розв'язання конфліктних ситуацій: Метод. матер. для тренера / Упоряд.: Т.-Л. І. Авельцева, Н. В. Зимівець, В. П. Лютій та ін.; За заг. ред. І. Д. Звереві.— К.: Наук. світ, 2005.

Ключевые слова: соціально-педагогічна реабілітація, малолетні правопорушники, методи реституційного правосуддя, медіація, виховання і перевоспитання, конфлікт.

Key words: social and pedagogical rehabilitation, juvenile offenders, restitution methods, mediation, education and re-education, conflict.